

KUML
2003

KUML 2003

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Ormslev-dyssen – en dysse uden høj?

Fritstående dysser i tragtbægerkulturen

Af NINA NIELSEN

Ormslev-dyssen ligger som et fritstående dyssekammer 300 m øst for Ormslev Stationsby på sydsiden af Århus Ådal (fig. 1). Ifølge sognebeskrivelsen fra 1894 blev der allerede omkring 1870 foretaget en udgravning af selve dyssekammeret, hvilket resulterede i fundet af bl.a. fire flintdolke og nogle lerkar. Dyssen blev beskrevet som et fritliggende, kisteformet gravkammer med gang og blev fredet i 1891. Da Therkel Mathiassen i 1948 var på fredningsrejse, beskrev han Ormslev-dyssen som : »Dyssekammer af 6 Bæresten, 1 Dørsten og 2 Dæksten; Gang af 2 Sten«.

Dyssen fremstod på samme måde, da den i 1975 blev udgravet af Torsten Madsen fra Moesgård, men hele det omkringliggende område var nu opløjet.¹ Især den vestlige del af anlægget var stærkt beskadiget, idet den bageste sten stod helt fri af jord i næsten dobbelt højde af de øvrige bæresten; den beskyttende pakning, der havde været omkring kammeret, var helt fjernet som følge af tidens markarbejde. Pløjning i området øst for dyssen havde endvidere resulteret i fremkomst af sten og keramik fra en stenlægning, der lå omkring kammeret.

Ormslev-dyssens beliggenhed

Ormslev-dyssen ligger på en terrasse i et jævnt skrånende terræn ned mod et vådområde – en for megalitgrave karakteristisk beliggenhed. Herfra har der været – og er der stadig – vid udsigt over hele dalen, ligesom dyssen nok har kunnet ses langvejs fra. Vådområdet, er en del af det, der engang var Brabrand Fjord, der i stenalderen strakte sig ca. 12 km ind i landet. Under Littorinahavets største udbredelse var vandstanden i Århus-området ca. 2,5 m højere end den nuværende, og da der er fundet skaller helt inde ved herregården Constantinsborg, som ligger lidt øst for Ormslev-dyssen, er det muligt, at havet i begyndelsen af mellemneolitikum strakte sig helt ind til dyssen.²

Fig. 1. Ormslev-dyssen inden udgravningen i 1975. Set fra syd. – Foto: Torsten Madsen.

The Ormslev dolmen before the excavation in 1975. Seen from the south.

Spor fra neolitikum er ikke overvældende i området, og Ormslev-dyssen er sammen med Edslev-dyssen og Årslev-dyssen i dag blandt de bedst bevarede megalitanlæg i Århus kommune. Antallet af dysser på denne egn har dog oprindeligt været meget større. For eksempel blev der i en artikel i *Jyllands Posten*, 1874, berettet om, at der mindre end 50 år tidligere havde været hen ved en halv snes megalitgrave på Brabrand mark.³

Anlægsbeskrivelse

Ormslev-dyssen er placeret på en lille højning med gangen mod øst. Selve dysekammeret er sat af seks bæresten og har to dæksten (fig. 2). Bærestenene står parvis i hver side, mens én sten er placeret for enden af kammeret og én sten indsnævrer åbningen – alle placeret let indadhældende, som det ofte ses i de sene megalitgrave. Kammerets største bredde findes ved den bageste sten, der er ca. 1,5 m bred. Da bærestenene i siderne er sat således, at kammeret indsnævres mod dyssens åbning, kan grundplanen bedst beskrives som trapezformet, selv om siderne – især i nordsiden – er

Fig. 2. Plantegning over Ormslev-dyssen og de omkringliggende anlæg.

Plan of the Ormslev dolmen and the surrounding structures.

en anelse vinklede. Kammeret er ca. 2,4 m langt og har en 0,5 m bred åbning.

Dyssen var omgivet af en kammerpakning, opbygget af tre lag; nederst fandtes en indtil to meter bred zone af sten i 1-2 lag, herover et 20-30 cm tykt lag knust flint og øverst igen en pakning af 1-2 lag sten med en udbredelse på knap 1 m.

Kammeret og gangen viste sig at være forstyrret helt ned til undergrunden, og kun i det nordvestligste hjørne fandtes en smule sort jord, som evt. kunne være fra det oprindelige gulvlag. Dette lag indeholdt dog ingen fund. I samme hjørne fandtes to tømursfliser *in situ* mellem to bæresten.

Foran kammerets åbning står to gangsten af samme højde som bærestenene, og for enden af disse – på tværs af gangen – er der placeret en tærskelsten. Indgangen har dog muligvis bestået af yderligere to gangsten. Umiddelbart ved siden af den sydlige gangsten fandtes således en væltet sten af noget mindre dimensioner, som i oprejst tilstand kan have udgjort en ydre gangsten. Ved udgravningen lykkedes det dog ikke med sikkerhed at påvise dette. Endvidere viste det sig, at den i sognebeskrivelsen omtalte dørsten, der stod i kammeråbningen, fandtes på omrodede lag. Stenen var stor, 250-300 kg tung og havde samme dimensioner som den mulige væltede gangsten. Da stenen desuden ikke var placeret ved tærskelstenen, tyder det på, at stenen ikke oprindeligt har fungeret som dørsten; derimod kunne den meget vel have været sat som en nordlig, ydre gangsten. Formodningen om et ydre sæt af gangsten støttes endvidere af kammerpakningens udbredelse, der – i hvert fald på sydsiden – når helt ud til de mulige ydre gangsten.

På baggrund af bl.a. tærskelstenens fremskudte position er det blevet foreslået, at de indre gangsten har haft dæksten, mens de eventuelle ydre, lavere gangsten har været udækkede, som det normalt er tilfældet ved megalitgrave med gang. Dette kunne dog ikke bekræftes under udgravningen, men en større sten liggende oven på stenlægningen blev foreslået som dæksten og kunne ud fra dimensionerne at dømme godt have fungeret som en sådan.

En ca. 2 m bred stenlægning af hånd- til hovedstore sten var placeret i en bue foran kammerets indgang, 3-4 m fra denne (fig. 3). Stenlægningen var opbygget af et lag sten i et-to skifter og strakte sig ved udgravningen over ca. 9 m. Stenlægningen har tilsyneladende oprindeligt fortsat i begge retninger og er muligvis gået hele vejen rundt om dyssen, men pløjning og markrydning på nord-, vest- og sydsiden af dyssen har med tiden sænket markoverfladen så meget, at alle spor efter en eventuel stenlægning er forsvundet. Mod nord fandtes en moderne forstyrrelse, der skar sig dybt ned i undergrunden. Den var delvist opfyldt med sten, og disse kunne muligvis stamme fra en fortsættelse af stenlægningen.

I den inderste del af stenlægningen fremkom på række, fire-fem stenfrie

Fig. 3. Udsnit af stenlægningen foran kammeret. I baggrunden ses dyssekammeret samt den mulige væltede gangsten. Set fra øst. – Foto: Torsten Madsen.

Part of the stone packing in front of the chamber. The chamber and the possible overturned entrance stone are visible in the background. Seen from the East.

områder, der fra begyndelsen blev tolket som værende spor efter randsten. Dette blev også nævnt i beretningen og sognebeskrivelsen og kan derfor i dag genfindes i diverse guidebøger om danske fortidsminder.⁴ Konklusionen er imidlertid ikke umiddelbart indlysende, for ingen spor overhovedet efter randsten – hverken nedgravninger, pakninger eller sivespor – blev erkendt under udgravningen. Det er således meget usikkert, om der har været randstenskæde eller ej.

Under stenlægningen fandtes – helt eller delvist dækket af denne – fem gruber. Tre af disse (IA, IB og IC) var helt uden fund, mens de to andre (HY og HZ) indeholdt keramik fra tragtbægerkulturen (fig 2); HY kun enkelte skår, HZ en hel del. Sidstnævnte gruber var placeret under den midterste del af stenlægningen og dermed ud for dyssens indgang; grube HY var dog kun delvist dækket af sten. Foruden disse gruber fremkom der uden for og lige i udkanten af stenlægningen tre kogestensgruber (HV, HW og HX). I den ene grube fandtes et fragment af en slibesten, men intet daterbart materiale fremkom i nogen af kogestensgruberne. Deres placering forholdsvist dybt i lagene – den ene tilsyneladende under stenlægningen – tyder imidlertid på en datering til neolitikum.

I området foran dyssen påvistes den gamle overflade, som dyssen blev bygget på, og i dette lag lå en større koncentration af keramik. Længere væk fra dyssen fandtes et lag af mørkt humusfyldt sand, der overlejrede den

gamle overflade. I sandlaget lå stenlægningen, og der fandtes en del keramik fra tragtbægerkulturen – hovedsageligt i den nederste del af laget. Umiddelbart over laget med stenlægningen lå et 20-30 cm tykt pløjelag, mens den gamle overflade længere inde mod kammeret var direkte overlejret af et 30 cm tykt, sortbrunt humusfyldt sandlag, hvis øverste del bestod af kraftige græstørv.

Efter udgravningen blev kammeret rekonstrueret ud fra det, som ved udgravningen med sikkerhed kunne fastslås. »Dørstenen« blev således fjernet, og selv om det formodedes, at der havde været et ydre sæt gangsten, blev disse ikke rejst. Som erstatning for den bortpløjede kammerpakning blev der omkring kammeret opkastet en høj, der gik op til et niveau ca. 10 cm under tærskelstenen.

Fundbeskrivelse

Da Ormslev-dyssen blev udgravet i 1975, var hele dyssens gulvlag omrodet og uden fund. Den første udgravning godt 100 år før havde imidlertid indbragt en del oldsager, som også omtales i sognebeskrivelsen: »En lille lerskål, et opskærpet flintspyd, et spyd af flint. Endvidere fandtes 1 økse af flint, 2 á 3 små lerkar, 1 ravperle samt to spyd af flint.« De sidstnævnte genstande var i 1894 havnet på et uvist sted, mens de førstnævnte stadig befinder sig på Moesgård Museum. Fundene var oprindeligt dateret til senneolitikum, men både de to flintdolke samt det lille lerkar skal dateres til begyndelsen af ældre bronzealder.⁵

Uden for kammeret blev der gjort en del fund; primært af keramik, men også af flintredskaber fra senmesolitikum og neolitikum. Bl.a. blev der fundet en skiveøkse, -mejsel og -skraber, tværpile og seglflækker foruden to fligede pilespidser fra senneolitikum/ældre bronzealder.

Der fandtes i alt ca. 950 skår uden for kammeret, og af disse er omkring 450 indgået i den videre bearbejdning og beskrivelse. Keramikken er meget fragmenteret. Overfladen er i flere tilfælde nedbrudt, og kun få skår har kunnet sættes sammen til større karflager eller næsten hele kar. I flere tilfælde har det derfor været svært at bestemme karrenes form, med mindre skårene har haft en karakteristisk udformning eller ornamentik, ligesom også dateringen er vanskeliggjort. Keramikken kan placeres i en tidlig og en sen gruppe, hvor tidlig keramik udgøres af kar fra MNAI-MNAII (evt. MNA III), d.v.s. ca. 3300-3000 f.Kr., mens sen keramik omfatter kar fra MNA IV-V, d.v.s. ca. 2900-2800 f.Kr. samt enkelte skår fra senere dele af neolitikum.

I alt fandtes randskår fra 30 kar. Randskårene fordeler sig på 14 kar tilhørende den tidlige gruppe keramik (jf. ovenfor), syv tilhørende den sene gruppe keramik samt ni lerkar, der ikke umiddelbart kan nøjere dateres

end til tragtbægerkulturen generelt. En del kar er repræsenteret af meget karakteristiske skår (f.eks. fra skulderkar), men har ingen tilhørende rand-skår, og det reelle antal af lerkar må derfor have været noget højere – sandsynligvis 35-40 stk.

Den tidlige keramik udgøres primært af fodskåle, skarpvinklede kar og tragtbægre. Fragmenter af fire forskellige fodskåle er fundet. Et af dem er ornamenteret med horisontale rækker af dybt indstemplede lodrette linier, vekslende med to rækker af bønneformede indstik, og karret udviser således paralleller til nogle af de tidligste fodskåle (fig. 4c). En anden fodskål er derimod bl.a. dekoreret med store krydsskraverede rhombefelter i stil med de lerkar, der er fundet ved Tustrup, og som dateres til MNA Ib (fig. 4b).⁶

Et af de bedst bevarede tidlige lerkar er et skarpvinklet kar med lille skulder og nærmest cylindrisk hals. Under randen, der er 18 cm i diameter, er karret bl.a. udsmykket med en noget sløset udført ornamentik bestående af tre vinkellinier indskåret på en sådan måde, at der fremtræder et mønster af små glatte rhomber. Skulderen er ornamenteret med lodrette indridsede streger, der fortsætter ca. 2,5 cm ned på bugen, og endelig afsluttes ornamentikken af en horisontal vinkellinie midt på bugen (fig. 4d).

Fire andre skulderkar er til stede i fundet, men de er alle kun repræsenteret ved et enkelt eller et par karakteristiske skår. Skårene er bl.a. dekoreret med linier og vinkellinier – både indstemplet og udført med beviklet snor (fig. 4e) – krydsskraverede, hængende trekantner foruden vertikale streger i tandstok, der blandt materialet fra Ormslev-dyssen kun forekommer på et skulderkar samt et andet skår.

Mindst syv tragtbægre af forskellige typer er fundet foran Ormslev-dyssen. Et meget groftmagret, tykvægget tragtbæger er ornamenteret med cirkulære indstik under randen samt grov, lodret afstribning på bugen og tilhører en af de sidste typer tragtbægre.⁷ Dette kar står i stor kontrast til skårene af mindst to meget fintmagrede, tyndvæggede tragtbægre med lille bund og fint indridset ornamentik (fig. 4g). Disse må henregnes til de specielle tragtbægre, der primært findes i offerskårlag foran megalitgrave og til tider indgår i moseofringer.⁸ De øvrige fire randskår tilhører alle lidt grovere typer af tragtbægre og er bl.a. ornamenteret med forskellige vinkellinier og små, skråt indridsede hak i randen (fig. 4f).

Af anden keramik fra den tidlige gruppe kan nævnes et uornamenteret øskenbæger samt flere skår fra forskellige kar, der for de flestes vedkommende ikke kan formbestemmes. Skårene er ornamenteret med beviklet snor i form af bl.a. halvbueformede snoreindtryk, indstemplede og indridsede linier og vinkellinier samt indstemplinger af uregelmæssig form.

Lerkarrene kan ud fra form og ornamentik alle henføres til den tidligste del af den mellemneolitiske tragtbægerkultur, d.v.s. ca. 3300-3000 f.Kr.⁹

Den sene keramik er primært repræsenteret af tragtskåle og simple skåle, og antallet af lerkar er væsentligt lavere end det, der kan henføres til den tidlige gruppe keramik. To tragtskåle er fundet foran dyssen, hvoraf den ene består af skår, der har kunnet sættes sammen til større karflager. Dette kars rand er på oversiden ornamenteret med tydelige, dybe hak og har under randen, på ydersiden af karret, en horisontal række af gruber indstukket skråt nedefra. Den anden skål er dekoreret med uregelmæssigt afsatte negleindtryk på selve randen og med en horisontal række af fingerindtryk (med negl) under denne (fig. 5a).

Skår fra seks kar formodes at stamme fra simple skåle.¹⁰ Skålene er ornamenteret med fingerfurer, finger- og negleindtryk – både oven på selve randen og på ydersiden af karret – og endelig er der to skåle dekoreret med de karakteristiske, hængende trekanter, dannet af små fine gruber/pindstik, indstukket nedefra (fig. 5c). En enkel skål er desuden helt uden ornamentik (fig. 5b). Den bedst bevarede skål har været godt 11 cm høj og har haft en raddiameter på 20 cm. De andre skåle i fundet er alle noget mindre.

Et af de bedst bevarede, sene kar er et ca. 12 cm højt, uornamenteret spandformet kar med en raddiameter på ca. 13 cm (fig. 5e). Karret har tydelig rundet bund og har desuden en meget sandet magring, som klart adskiller det fra de øvrige kar. Enkelte store magringskorn findes dog i karret, hvilket sandsynliggør en datering til neolitikum, men om karret skal dateres til slutningen af tragtbægerkulturen eller muligvis MNB er lidt usikkert.

Bortset fra sidstnævnte kar kan alle de ovenfor beskrevne lerkar ud fra formerne, den simple, men karakteristiske ornamentik, samt den i flere tilfælde meget grove magring dateres til den seneste del af tragtbægerkulturen, d.v.s. ca. 2900-2800 f.Kr.¹¹

Enkelte andre sene skår kan dateres til en yngre del af neolitikum bl.a. en bund, der skiller sig ud ved at have en helt tydelig afsat fod. Den er ca. 10 cm i diameter, med bred basis og kort markeret afsætning, og udformningen tyder derfor på en datering til senneolitikum.

Et andet skår adskiller sig også klart fra den øvrige keramik ved at have en noget bemærkelsesværdig profil. Skåret har et let konvekst forløb, men afbrydes af et indhak – nærmest som en fingerfure. I denne fure ses en horisontal række af negleindtryk, hvorfra der med mellemrum går en vertikal linie af negleindtryk nedad (fig. 5d). Ornamentikken minder meget om den, der kendes fra den seneste del af tragtbægerkulturen, men er dog mere kompliceret. I Østdanmark – Skåne og Bornholm – er der fundet keramik, der i begyndelsen af MNB tilsyneladende udviser en fortsættelse af tragtbægerkulturens stilart, men dog har rigere variation i udsmykningen.¹² Det er muligt, at skårene fra Ormslev-dyssen skal henregnes til denne stilart og således placeres tidligt i MNB.

I materialet fra Ormslev-dyssen er der foruden de forskellige lerkar også

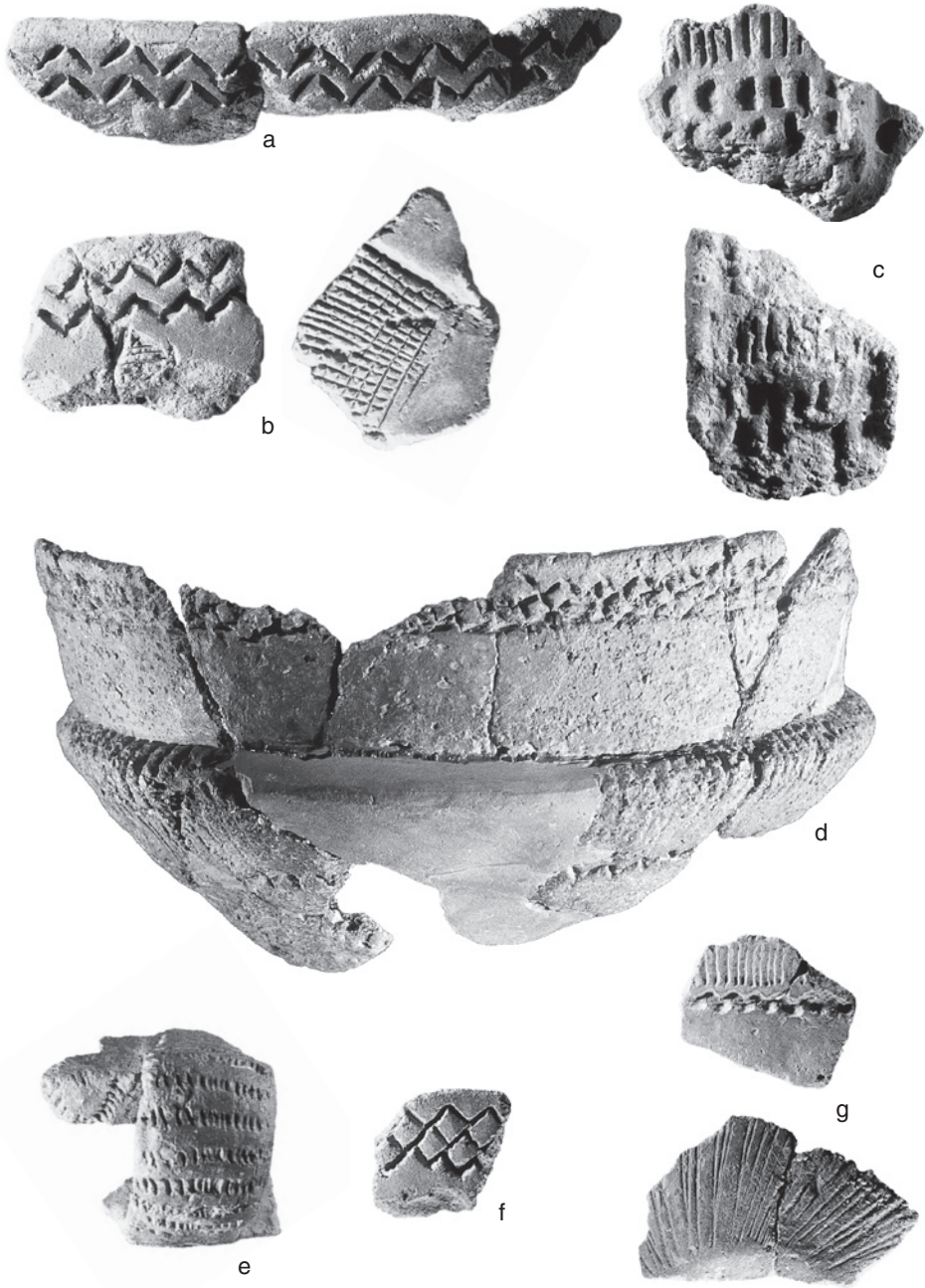

Fig. 4. Udvalg af tidlig keramik fra begyndelsen af MNA: a-c: fodskåle, d-e: skulderkar, f-g: tragt bægre. 2:3. – Foto: Moesgård Fotolab.

Selection of early pottery dating to the beginning of the MNA: a-c: pedestal bowls, d-e: carinated vessels, f-g: funnel beakers.

Fig. 5. Udvalg af sen keramik: a: tragtskål, b-c: simple skåle, d: skår muligvis fra begyndelsen af MNB, e: spandformet kar. 2:3. – Foto: Moesgård Fotolab.

Selection of late pottery: a: Funnel-necked beaker, b-c: simple bowls, d: sherd possibly dating to the beginning of the MNB, e: bucket-shaped vessel.

fundet fragmenter af lerskiver, eller bageplader om man vil. I alt er der fundet kantskår fra fem forskellige lerskiver samt et ornamenteret skår med en art solmotiv. Skårene er forholdsvis små, men på den mest velbevarede lerskive findes et acentralt hul. Dette hul peger muligvis på en datering til slutningen af tragtbægerkulturen, da lerskiver med hul først bliver almindelige i Jylland på dette tidspunkt.¹³ Pga. lerskivernes fragmenteringsgrad er det dog svært at datere dem nøjagtigt.

Fundforholdene foran dyssen

Ved Ormslev-dyssen kan der ses en tydelig forskel i udbredelsen af den tidlige og den sene keramik. Størstedelen af den tidlige keramik er fundet på den oprindelige overflade i området umiddelbart syd for dyssens indgang. Den primære koncentration ligger godt en meter syd for stedet, hvor den formodede ydre gangsten ville have stået, men skårene findes dog spredt inden for et godt 0,5 m bredt bælte indtil ca. 2 m mod syd fra den formodede ydre gangsten. Enkelte skår ligger så tæt som 10-20 cm fra de yderste sten i kammerpakningen.

Fra nogle få tidlige kar – primært tragtbægre – er der også skår i/under stenlægningen eller lige inden for denne dvs. i laget over den gamle overflade. Keramikken ligger fortrinsvis i den midterste del af stenlægningen ud for dyssens indgang, men findes også i andre områder. Grube HZ indeholder således bl.a. skår fra skulderkarrene, der er ornamenteret med henholdsvis tandstoksornamentik og hængende trekanter. Fra sidstnævnte kar er der desuden fundet et skår i den inderste del af stenlægningen samt syd for dyssens indgang. Størstedelen af de lerkar, som er repræsenteret af skår syd for indgangen, har imidlertid ingen yderligere skår spredt andre steder foran dyssen; de holder sig til det sydlige område.

Al keramikken, der kan dateres til slutningen af tragtbægerkulturen, er fundet i eller under stenlægningen eller i forbindelse med denne. Skårene findes primært i den midterste del af stenlægningen, men ligger mere spredt i forhold til den tidlige keramik foran dyssens indgang. En del kar er koncentreret til området i eller lige omkring grube HZ, hvor de desuden ligger sammen med de førnævnte enkelte, tidlige skår. Keramikken findes primært i den øverste del af gruben, selvom nogle skår også er fundet dybere nede. Enkelte kar er repræsenteret af skår fra grube HY og har samtidig skår fundet i HZ eller andre steder under stenlægningen. Nogle få sene skår er desuden fundet lige uden for eller inden for stenlægningen.

Skår fra tre kar adskiller sig iøjnefaldende fra de andre sene kars placering; det senneolitiske kar med afsat fod, MNB-karret repræsenteret af bl.a. det specielle skår med negleindtryk samt et sent kar med en afbrækket øsken. Fra alle disse kar er der fundet skår i området syd for dyssen, hvor

de ligger midt imellem, sammen med og i samme niveau som koncentrationen af det tidlige keramik (jf. diskussion af dette i senere afsnit). Et enkelt skår fra den afsatte fod ligger desuden under en af de yderste sten i den sydøstlige del af stenlægningen.

Ormslev-dyssen og de omkringliggende anlægs datering og anvendelse

Da alle spor efter primærbegravelser i dyssekammeret er forsvundet, må tidspunktet for dyssens opførelse baseres på den tidligste keramik, MNA I, uden for kammeret, der således giver en *ante quem*-datering af dyssen. Keramikken og fundene fra selve kammeret viser, at dyssen er blevet anvendt til begravelse flere gange både i begyndelsen og slutningen af mellemneolitisk tragtbægerkultur, men også helt op i ældre bronzealder.

I begyndelsen af mellemneolitisk tragtbægerkultur er det almindeligt, at keramik hensættes som offer omkring indgangspartiet ved megalitgravene.¹⁴ Normalt sættes den ved foden af eller oven på randstenene, men disse kan som nævnt ikke erkendes ved Ormslev-dyssen. Traditionen med at hensætte offerkar er mest udbredt omkring MNA Ib, hvor de rituelle aktiviteter i tragtbægerkulturen generelt set også er på sit højeste.¹⁵ I MNA II begynder skikken at ebbe ud, selv om der dog er steder, hvor ofringerne fortsætter helt ind i MNA III som f.eks. ved Jordhøj ved Mariager Fjord.¹⁶ Et enkelt fund af MNA V-keramik, hensat foran randstenene ved en runddysse fra Sønderkær, viser, at ofringer også kunne forekomme senere,¹⁷ men normalt må den sene keramik, der findes foran megalitgravene, betragtes som udrømmet fra kammeret.

Dette må også gælde for den del af keramikken ved Ormslev-dyssen, der er fundet under stenlægningen og først og fremmest er repræsenteret af tragtskåle og simple skåle fra slutningen af tragtbægerkulturen. Ved udrømningen er de forskellige kar (eller skårene af dem) blevet smidt ude foran kammeret, og de er herefter blevet dækket med en stenlægning.

Som nævnt er der fra de tidlige kar, som er repræsenteret af skår under stenlægningen, kun få skår, der er fundet i området syd for dyssens indgang. Da den tidlige keramik under stenlægningen endvidere findes sammen med sen tragtbægerkeramik, må det formodes, at det i de fleste tilfælde drejer sig om udrømmede lerkar. Keramikken har således oprindeligt været medgivet som gravgaver inde i kammeret, men er senere – samtidigt med de sene lerkar – blevet udrømmet fra dyssen.

Grube HZ indeholder en del udrømmede skår og må derfor være fyldt op, enten i forbindelse med at dyssen blev udrømmet, eller efter dette er sket, dvs. mens der lå et lag af keramik uden for dyssen. Under alle om-

stændigheder er gruben gravet og opfyldt, inden stenlægningen blev anlagt. Det samme gør sig gældende for grube HY, der imidlertid kun indeholdt enkelte skår. Det forholdsvist lille antal skår i denne grube kan dog forklares med, at den ligger længere mod øst og dermed længere væk fra udrømningslaget. Formålet med disse gruber kan ikke umiddelbart fastslås.

Selv om der findes enkelte eksempler på megalitgrave, der er udrømmet i løbet af tragtbægerkulturen, må det generelt betragtes som ualmindeligt, at udrømninger blev foretaget i MNA.¹⁸ Derimod er der mange eksempler på udrømninger fra enkelgravskulturen og senneolitikum, mens de igen er sjældnere i senere perioder.¹⁹ Da der ved Ormslev-dyssen formodentlig er foretaget begravelser både i senneolitikum og ældre bronzealder, er det derfor sandsynligt, at udrømningen er foregået i senneolitikum. I denne periode er det desuden almindeligt, at der ved nye begravelser ryddes godt og grundigt op i kammeret, hvorefter der lægges helt nyt gulv. Fundet af et senneolitisk skår under stenlægningen styrker endvidere dateringen af stenlægningen til denne periode – i hvert fald kan den ikke være fra før.

Tolkningen af keramikken, der er fundet lige umiddelbart syd for dyssens indgang, kræver lidt større overvejelser. Keramikken er – på nær den afsatte fod, MNB-skåret med den specielle profil, samt skåret med den afbrækkede øsken – fra MNA Ib og tidlig MNA II og således inden for det tidsrum, hvor offerhensættelser af keramik fandt sted. Skårene ligger, som tidligere beskrevet og til forskel fra den udrømmede keramik, under stenlægningen forholdsvis samlet og på den oprindelige overflade. Alt dette – placering, datering og spredning – kunne således tyde på, at det er et offereskårlag, der er placeret uden for Ormslev-dyssens indgangsparti. De sene skår giver dog anledning til visse overvejelser, da de er fundet i nøjagtig samme niveau som de tidlige, og man skulle derfor umiddelbart tro, at de var deponeret samtidigt. I så fald ville der være tale om en senneolitisk udrømning, men hvis dette var tilfældet, virker det påfaldende, at materialet ikke er spredt ud under stenlægningen ligesom den anden udrømmede keramik. Desuden er det bemærkelsesværdigt, at f.eks. ingen periode V-keramik er til stede, hvilket der ellers kunne forventes at have været i kammeret under en udrømning i senneolitikum. Det forekommer således usandsynligt, at skårmaterialet uden for indgangen stammer fra en senneolitisk udrømning, og de omtalte sene skår må derfor på trods af niveau-ligheden med de tidlige være deponeret senere end tragtbægermaterialet.

Niveauligheden mellem den sene og den tidlige keramik virker ikke logisk, og der kan ikke på baggrund af udgravningsdata gives nogen indlysende forklaring på forholdet. En mulighed er, at de tidlige skår simpelt hen ikke er blevet dækket af noget betydeligt lag, inden bl.a. det senneolitiske materiale havnede blandt den tidlige keramik. En anden årsag kunne være, at det lag, der engang havde overlejret den tidlige keramikken, af en

eller anden årsag var blevet fjernet/afgravet inden deponeringen af det sene skårmateriale. Ved udgravningen fremkom det keramikførende lag syd for dyssens indgang umiddelbart under græstørvelaget, og en eventuel afgravning ville således ikke kunne erkendes. Ud fra den tidlige keramikks bevaringstilstand, hvor overfladen ofte er nedbrudt, og lerkarrene næsten udelukkende er repræsenteret af fragmenter, er der imidlertid ingen tvivl om, at keramikken må have været fritliggende i nogen tid. Den bedste forklaring er derfor nok, at der simpelthen ikke er aflejret noget lag af betydning over den tidlige keramik.

Selv om de senneolitiske skår og den tidlige keramik ikke er deponeret samtidigt som resultat af en senneolitisk udrømning, foreligger stadig muligheden for en udrømning i slutningen af tragtbægerkulturen. Som tidligere nævnt er det kun yderst sjældent, at udrømninger foretages i tragtbægerkulturen, og en sådan forklaring virker derfor mindre sandsynlig. Desuden er de to skår med tandstoksornamentik, som dateres til slutningen af MNA II evt. MNA III og dermed udgør det seneste »tidlige« keramik, begge fundet i udrømningslaget under stenlægningen. Skårene indikerer, at der blev foretaget begravelser i dyssen på dette tidspunkt, og det må formodes, at der i denne forbindelse blev medgivet gravgaver inde i kammeret. Hvis skårene foran kammeret således skulle repræsentere en udrømning i slutningen af tragtbægerkulturen, virker det påfaldende, at ingen skår fra sen MNA II-III er havnet i dette område.

Den mest sandsynlige forklaring på den tidlige keramik, der ligger lige umiddelbart syd for dyssens indgang, er derfor, at den er ofret i forbindelse med gravlæggelser i MNA Ib-MNA II. Antallet af ofrede lerkar er formentligt omkring 15, og de er sandsynligvis resultatet af et par henlæg-gelser.

Sammenfattende kan det siges, at de første spor af begravelser i Ormslev-dyssen er fra MNA I, hvor der blev hensat offerkar i området umiddelbart syd for dyssens indgang. Skårlaget repræsenterer ofringer foretaget i MNA Ib og MNA II. Området umiddelbart foran dyssen har muligvis ikke været udsat for nogen væsentlig sedimentation, da bl.a. enkelte senneolitiske skår er havnet blandt de tidlige offerskår. Dyssen er blevet benyttet gentagne gange i MNA bl.a. i periode V. Dyssekammeret blev senere – sandsynligvis i senneolitikum – udrømmet for ældre gravgaver; keramikken blev deponeret et stykke væk fra dyssens indgang, hvorefter den blev dækket med en stenlægning, der blev anlagt i en bue omkring dyssen. Herefter blev der foretaget mindst fire begravelser, hvoraf de to kan dateres til ældre bronzealder.

Fritstående dyssekamre

Bevæger man sig i dag rundt i Danmark, vil man straks lægge mærke til de mange dysser, der ligger rundt omkring i landskabet. Endvidere vil man bemærke, at mange af disse dysser i dag står uden høj – jorden når sjældent højere end et stykke op på bærestenene.

Den generelle opfattelse af megalitgrave har altid været, at de oprindeligt var jorddækkede. De fritstående dysser, dvs. dyssekamre, der ikke er dækket af en høj, er derfor også blevet betragtet som dysser, der pga. vejr og vind, dyr, rødder, pløjning mv. har mistet deres højfyld.²⁰

Således er Danmarks største runddysse, Poskær Stenhus på Mols, både i guidebøger og på selve informationstavlen på stedet beskrevet som oprindelig højdækket på trods af, at ingen spor af dette findes.²¹ Ligeledes blev den fritstående og oprindeligt jordfrie Tustrup-dysse (jf. senere afsnit) i 1994 rekonstrueret og opfyldt med jord mellem kammer og randsten, således at den kunne fremstå, som den »oprindeligt« havde gjort i stenalderen!²² Spørgsmålet er imidlertid, om denne opfattelse ikke bør revideres, da en del forhold tyder på, at fritstående dysser eksisterede som en regulær gravtype i tragtbægerkulturen.

Det anslås i dag, at det oprindelige antal af megalitgrave har været ca. 25.000 – måske helt op til 40.000 ifølge de nyeste beregninger.²³ Sættes dette tal i forhold til de i dag ca. 4.700 bevarede dysser i Danmark, er mængden af sløjfede megalitgrave overvældende.²⁴ Disse dysser er overvejende fjernet i forbindelse med markarbejde, og ud fra de mange overpløjede høje, der findes i dag, er det tydeligt, at netop ploven har udgjort – og stadig udgør – en alvorlig trussel mod gravhøje. Mange af anlæggene er således helt forsvundet i dag, og det er derfor forståeligt, at de fritstående dysser hidtil er blevet forklaret som resultat af afpløjede høje, hvor de eneste rester af gravmonumentet er det fritstående dyssekammer. Fra J. Skaarups undersøgelse af megalitgrave på øerne syd for Fyn er der eksempler på, at man fra gamle fortegninger eller beretninger har viden om, at visse af de nu fritstående dysser engang har været jorddækkede.²⁵ Det er således klart, at nogle af de nuværende fritstående dyssekamre oprindeligt har været omgivet af en høj. Alligevel er antallet af fritstående dysser så stort, at de ikke alle kan forklares ved erosion og afgravning af højen; de må være en gravtype i sig selv.

Formodningen om, at fritstående dysser har været en selvstændig gravtype, styrkes af mange forhold. For eksempel kan der ses en vis regional variation i udbredelsen af fritstående dysser, selv om nedbrydningsprocesserne i princippet burde være ens over alt.²⁶ Der er i Danmark ikke lavet nogen egentlig undersøgelse af udbredelsen af de fritstående dyssekamre, men f.eks. på Djursland er der bemærkelsesværdigt mange eksempler på jordfrie polygonaldysser.

Et andet forhold er, at det i Danmark kun er dysser – i mange tilfælde udvidede eller polygonale – der er fritstående, mens jættestuer og stordysser altid ligger i høj.²⁷ Et argument, der tidligere er blevet fremført, er derfor, at hvis megalitgravens manglende højfyld skyldtes naturlige nedbrydningsprocesser – evt. pga. menneskelige aktiviteter – burde dette også have forårsaget nedbrydning af højene ved jættestuer og stordysser.²⁸

Dette argument virker umiddelbart overbevisende, men i denne sammenhæng er det dog vigtigt at være opmærksom på, at der er tale om to forskellige anlægstyper. Opbygningen af en jættestue har vist sig at være meget kompleks og væsentlig forskellig fra en dysse. Omkring selve jættestuen, inde i højen, er der således altid indbygget en række foranstaltninger – tørmur, pakninger af knust flint og ler, tagdækningslag af flade fliser mv. – med det formål at føre nedsivende vand og højfyld væk fra kammeret. Hvis der først begynder at sive vand ind i kammeret, vil den omkringliggende jord trænge ind i dette, hvorved kammeret vil blive ustabil. Dette vil så igen føre til videre forfald.²⁹ Dyssekamre er ikke tætnet med samme raffinerede omhu, og det kan således muligvis skyldes de konstruktionsmæssige forskelle, at der er flere fritstående dysser end jættestuer.

Flere danske dysser fremtræder i dag med så lidt højfyld, at det er svært at tro, at de oprindeligt har været jorddækkede. En af disse er f.eks. Stenhuset ved Strands på Mols, hvis placering og konstruktion i høj grad tyder på, at den altid har været fritstående (fig. 6). Dyssen er placeret på en bakketop og har en delvist bevaret randstenskæde på 10 m i diameter, der består af forholdsvis små sten. Højdeforskellen mellem randstenene og toppen af bærestenene på dyssekammeret er 1,5 m, og afstanden mellem dem er kun 3,5-4 m.³⁰ På grund af denne store hældning er det således svært at forestille sig, at der nogensinde skulle have været høj omkring dyssen, og Stenhuset er dermed et af de eksempler, hvor man blot ud fra dyssens udseende og placering kan konkludere, at den højst sandsynligt aldrig har været jorddækket.

Et andet eksempel er dyssen kaldet »Det Grå Får,« der ligger nær Grøfte på Sjælland. Dyssen rejser sig direkte op fra skovbunden, og der er ikke det mindste tegn på, at den har været jorddækket. Tæt på kammeret står desuden store 250 år gamle bøgetræer, der således viser, at der i hvert fald ikke kan have været nogen høj omkring dyssen inden for de sidste par hundrede år – og højst sandsynligt aldrig har været det.

Endnu en dysse, der bør nævnes, er langdyssen Gunderslevholm, der ligger ved sydenden af Tystrup Sø på Sjælland. Dyssen fremstår i dag helt jordfri omgivet af en kæde af randsten, der står uberørte på deres plads og uden jord imellem. En forklaring på den manglende høj som værende forårsaget af en afgravning virker således temmelig usandsynlig; det er næppe tænkeligt, at man efter at have fjernet højen ligefrem har rensset op imellem randstenene!³¹ Desuden findes der spredt på jordoverfladen mel-

Fig. 6. Stenhuset ved Strands har sandsynligvis aldrig været jorddækket, hvilket bl.a. kan konkluderes ud fra dens placering på toppen af en bakke. – Efter Palle Eriksen 1999.

Stenhuset at Strands has in all probability never been covered with a mound because of its placement on the top of a hill.

lem randstenene og kammeret et stort antal sten. Om de er fra dyssens opførelsestid eller et senere tidspunkt kan ikke umiddelbart afgøres, men én ting er i hvert fald sikkert; der kan ikke have været nogen høj, da de blev smidt inden for randstenene.

I Jørgen Skaarups undersøgelse af megalitgravene på de sydfynske øer er gravene delt op i runddysser, langdysser og fritstående kamre uden høj.³² Problemet er imidlertid at bevise, at de fritstående dysser altid har været uden høj, og dette vil i de fleste tilfælde kræve en udgravning af anlægget. Kun meget få fagarkæologiske udgravninger er foretaget af megalitgrave i Danmark, og antallet af udgravninger af fritstående kamre er selvsagt endnu færre. Det var derfor ønskeligt, om udgravningen og bearbejdningen af Ormslev-dyssen kunne bidrage til diskussionen om, hvorvidt fritstående dysser har eksisteret som gravtype i oldtiden.

Ormslev-dyssen – en fritstående dysse?

Ved udgravningen i 1975 var kun den nederste del af Ormslev-dyssens bæresten dækket af jord. Der var ingen tegn på, at der oprindeligt havde været en høj. Normalt findes højopbygningen mellem randstenene og kammeret, og i vurderingen af, om en dysse har været jorddækket, er placeringen af en eventuel randstenskæde således et vigtigt element. Ved Ormslev-dyssen var det som tidligere nævnt ikke muligt at finde spor efter en randstenskæde – muligvis fordi en sådan aldrig har eksisteret – hvilket besværliggør argumentationen lidt. Imidlertid er keramikens placering en stor hjælp. Da der ved Ormslev-dyssen er fundet dragtbægerkeramik inden for stenlægningen og helt op til de yderste gangsten og kammerpakningen, må dette område altid have ligget frit. Hvis en randstenskæde, på trods af

at der hverken er fundet nedgravninger, pakninger eller sivespor, har været placeret ude ved stenlægningen, kan Ormslev-dyssen altså ikke have været dækket af en høj.

For at dyssen overhovedet i teorien kan have været jorddækket, må randstenskæden således have ligget helt tæt til kammeret med offerskårlaget liggende uden for randstenskæden. Højen ville i givet fald have haft en meget lille diameter, og det ville derfor have været helt nødvendigt med en randstenskæde til at holde på jorden. Det rekonstruerede eksempel fra Tustrup (se senere afsnit) viser, at det faktisk er muligt at have en meget lille høj, men i det tilfælde er der så også brugt 2 m høje randsten samt tørmur! Ved Ormslev-dyssen fandtes hverken spor efter tørmur, 2 m høje randsten eller sågar bare en lille randstenskæde. En af årsagerne til dette kan naturligvis være, at området lige omkring dyssen før udgravningen flere steder var så nedpløjet, at spor efter en randstenskæde ikke ville kunne erkendes. Alligevel skulle man tro, at eventuelle spor efter randsten dog ville have været til at finde på sydsiden af dyssen, der var forholdsvis velbevaret. Alt tyder således på, at der hverken har været en randstenskæde eller høj helt tæt på kammeret.

Et andet vigtigt forhold i argumentationen for, at Ormslev-dyssen har været fritstående, drejer sig om offerskårlaget og de sene skår, der er fundet i samme niveau lige syd for dyssens indgang. At de sene skår ligger sammen med den tidlige keramik virker som før nævnt besynderligt, da de ofrede skår er deponeret adskillige hundrede år før bl.a. den senneolitisk afsatte fod samt MNB-skåret. Tidligere blev det imidlertid fremhævet, at den bedste forklaring herpå sandsynligvis er, at der simpelthen aldrig er foregået nogen betydelig sedimentation i tiden mellem deponeringen af den tidlige keramik og de sene skår. Såfremt denne antagelse holder stik, betyder det derfor, at Ormslev-dyssen aldrig har været jorddækket. Hvis der havde været høj omkring kammeret, ville det uvilkårligt have medført, at jord med tiden var sivet ud mellem randstenene og dermed havde forårsaget en aflejring over keramikken. Et sådant lag fandtes ikke ved Ormslev-dyssen.

Uanset om Ormslev-dyssen har været omgivet af en randstenskæde ude ved stenlægningen, helt inde ved kammeret eller slet ikke har haft randsten, tyder fundforholdene altså på, at dyssen aldrig har været dækket af en høj!

Andre udgravede fritstående dysser

En række andre udgravninger af dysser har bestyrket formodningen om, at fritstående dyssekamre har eksisteret som en selvstændig gravtype i fortiden.

Et af de bedste eksempler kendes fra Poul Kjærums udgravninger af anlæggene ved Tustrup på Djursland. Den ene af de to dysser, der blev

undersøgt (foruden kulthuset og jættestuen), var fritstående og havde omkring kammeret en stenpakning, som dækkede over store mængder af keramik fra MNA Ib. Dyssen blev af udgraveren p.g.a. stenpakningen tolket som altid at have været uden høj.³³ Stenpakninger som den ved Tustrup er også set flere andre steder f.eks. omkring det ene kammer ved Stignæs langdyssen på Sjælland.³⁴ De har formodentlig spillet en rolle i forbindelse med rituelle handlinger og må derfor have været tilgængelige i hvert fald i en tidlig del af anlæggenes brugstid. Keramikken ved Tustrup-dyssen holder sig imidlertid inden for MNA Ib, og det kan derfor ikke helt udelukkes, at anlægget på et senere tidspunkt er blevet dækket af en høj, som i så fald så er fjernet i nyere tid. Dysser med stenpakninger må således have været fritstående i hvert fald i nogen tid, men kan i teorien senere være blevet jorddækkede.

Ved den anden Tustrup-dysse er der imidlertid helt tydelige beviser for, at den aldrig har været dækket af en høj (fig. 7). Dyssen består af et polygonalt kammer sat af fem store bæresten og er endvidere omgivet af en randstenskæde, der er ca. 8 m i diameter. Randstenene er i gennemsnit 2 m høje, og mellemrummene mellem stenene har været delvist udfyldt med tømur. I området mellem randstenene og kammeret fandtes der et lag, der

Fig. 7. Den fejlagtigt rekonstruerede Tustrup-dysse. Oprindeligt var området mellem randstenene og kammeret jordfrit. – Foto: Jens Kirkeby.

The incorrectly reconstructed dolmen at Tustrup. The area between the kerbstones and the chamber was not originally covered with soil.

tolkes som opgravet vegetationslag fra kammerområdet og randsten. Oven på dette fandtes et lag af op til hovedstore sten, som dog også lå uden for randstenene. Her lå laget imidlertid ovenpå udvæltede tømursfliser, hvilket viser, at stenene må være anbragt, efter at randstenskæden blev opført. Over dette stenlag fulgte et 5-10 cm tykt lag af flyvesand, der øverst havde indlejret et lag af håndstore sten. Stenene dækkede delvist over nogle udvæltede randsten og er altså påført, efter at dyssen er gået i forfald. Endvidere blev der blandt stenene fundet jernalderskår, der dermed angiver en *post quem*-datering for det øvre stenlag. Et andet vigtigt forhold var desuden, at der under det nederste stenlag uden for randstenene fandtes mellemneolitiske lerkarskår.³⁵ Dyssen må således altid have været uden jord, og rekonstruktionen af dyssen, der blev foretaget i 1994, er dermed yderst diskutabel. Oprindeligt blev det foreslået, at mellemrummene mellem de mandshøje randsten omkring dyssen havde været helt udfyldt med tørmur. Bl.a. dette forhold blev brugt som begrundelse for ved rekonstruktionen at opbygge en høj mellem randstenene og dyssekammeret, idet en 2 m høj tørmur ikke ville kunne stå alene uden støtte på anden vis. På baggrund af de helt klare beviser for at Tustrup-dyssen aldrig har været jorddækket, var det dog nok snarere antagelsen om tømurens højde, der burde have været nedjusteret frem for at rekonstruere en høj, der aldrig har været der.

Fra Sarupområdet på Sydvestfyn findes en del lokaliteter med dysser, der tilsyneladende heller ikke har været dækket af en høj. Ved Sarup Gamle Skole X er der således lige ved siden af Sarupanlægget fundet en dysse, der har været indhegnet af en palisade. Iagttagelser gjort ved udgravningen af bl.a. en yngre grube, der skærer det tidligere palisadehegn, sandsynliggør, at anlægget aldrig har været jorddækket.³⁶

Et andet eksempel er fra Niels H. Andersens undersøgelser af megalitgrave ved Damsbo, hvor der fremkom syv dysser inden for et lille område på 30x80 m. Nogle af dysserne har oprindeligt været jorddækkede, men imellem disse fandtes enkeltstående kamre uden høj.

Et udgravet dyssekompleks ved Strandby/Skovgrave ligeledes på Sydvestfyn består af fire dysser med i alt fem kamre. Under udgravningen kunne det iagttages, at konstruktionen af komplekset var foregået i to faser. I første fase opførtes et tidligt lukket kammer med en stenlægning omkring, mens der tilsyneladende ikke blev anlagt nogen randstenskæde. Anlægget kan dateres til slutningen af tidligneoolitikum (TN II) ud fra keramik, der fandtes i stenlægningen. Ved siden af denne dysse lå der samtidig en rektangulær palisadeindhegning, men ingen gravkamre fandtes her. I MNA I blev to dysser anlagt henholdsvis øst og vest for de nævnte anlæg, og endvidere blev der inden for den gamle palisadeindhegning opført en dysse samtidigt med, at der rundt om indhegningen blev afgrænset et rektangulært område af ortostater. Både inden for og uden for denne stenrække fandtes keramik fra MNA Ib og MNA II, og området mellem

ortostaterne og dyssen må derfor have været frit tilgængeligt. Først senere blev dyssen dækket med jord, hvorved stenrækken kom til at indgå som randsten i en langdysse. Samtidigt blev der ydermere opført en stordysse i forlængelse af den tidligste dysse, og de blev begge indesluttet i en langhøj.³⁷ Alt i alt ser det således ud til, at nogle af dysserne var fritstående – i hvert fald i nogen tid – inden de blev dækket af høje.

Et lignende eksempel er fundet ved Frellesvig på Langeland, hvor der er udgravet en langdysse med to stordyssekamre. Ved udgravningen kunne det iagttages, at anlægget var opbygget i løbet af to faser. I første fase blev de to dyssekamre opført, og der blev rejst et rektangulært anlæg af ortostater, der omkransede de to dysser. I denne fase blev der ud for hver kammeråbning ofret en del keramik dateret til MNA Ib, og da denne ved udgravningen fandtes spredt mellem selve kammerpakningen og den fritstående kreds af ortostater, kan området ikke have været jorddækket. I anden fase, som også dateres til MNA Ib, blev området mellem kammeret og stenkredsen opfyldt med et muldlag, hvormed stenene kom til at indgå som randsten i en langdysse.³⁸ Dyssen havde altså en tid været fritstående, hvorefter den blev omgivet af høj.

I flere tilfælde har pollenanalyser givet interessante oplysninger. Pollenfund fra en langdysse ved Skelde på Broagerland viste således, at dyssen i tidlige neolitikum var anlagt på et område, hvor der var blevet afbrændt birkekratskov, mens højfylden var taget fra lysninger i hasselskove. Kratskov domineret af hassel er ikke tidligere fundet i forbindelse med tidlige neolitiske anlæg, hvilket kan forklares med, at den sandsynligvis stammer fra de hasselskove, der først begyndte at vokse frem i forbindelse med stævningskov/svedjebrug på overgangen til mellemneolitikum. Højen formodes derfor at være en senere tilføjelse til anlægget og altså ikke fra det tidspunkt, hvor dyssen blev opført.³⁹

De sidstnævnte megalitgrave er eksempler på dysser, hvor det kan fastslås, at de i begyndelsen har været uden høj, men at de så senere er blevet jorddækkede. Ved anlæggelsen af en megalitgrav vil højkonstruktionen som regel være sidste led i processen, men det er så spørgsmålet, om jorddækningen har været planlagt fra begyndelsen. At dysserne har været åbentstående i nogen tid gør, at de nok bør sidestilles med de egentlige fritstående dysser. De er blot blevet højdækket på et senere tidspunkt.

Oscar Montelius var en af de første, der omtalte fritstående megalitgrave, og i sin artikel fra 1905 beskrev han således flere sådanne anlæg fra forskellige steder i Europa.⁴⁰ Det er tvivlsomt, om alle de nævnte megalitgrave oprindeligt har været uden høj, men andre eksempler viser klart, at der findes fritstående grave rundt omkring i Europa – lige fra Polen i øst til Frankrig i vest.

Et godt eksempel er de irske portaldysser, der normalt hverken er om-

Fig. 8. Portaldyssen Poul nabrone, Co. Clare i Irland har sandsynligvis aldrig været dækket af en høj. Den rejser sig direkte op fra det flade åbne klippelandskab. – Foto: Torsten Madsen.

The Portal-tomb at Poul nabrone, Co. Clare in Ireland has probably never been covered with a mound. It stands directly on flat, open, rocky ground.

givet af en høj af tørv eller sten (cairns).⁴¹ Nogle af portaldysserne som f.eks. Poul nabrone, Co. Clare rejser sig direkte op fra det flade, åbne klippelandskab, og bare ved denne placering kan det således sandsynliggøres, at dyssen aldrig har været dækket af en høj (fig. 8).⁴²

I Storbritannien findes også flere fritstående dysser, og ligesom i Danmark forekommer de primært i bestemte områder – først og fremmest i den nordvestlige og den sydvestlige del af Wales samt Cornwall – mens der omvendt er områder, hvor typen stort set ikke findes.⁴³ Denne tydelige fordeling peger i høj grad på, at forekomsten af fritstående dysser er reel.

De bedste eksempler kendes imidlertid fra udgravede dysser, selv om antallet ligesom i Danmark er begrænset.

I Skåne er den fritstående dysse Trollasten undersøgt. Dyssen har et polygonalt kammer med en kort gang vendende mod syd og må have fremstået meget monumentalt og flot med en stor dæksten. Det er imidlertid fundene og anlæggene omkring dyssen, der gør den interessant i denne forbindelse. Lige øst for dyssen, i en afstand af 20-60 cm fra kammerpakningen, blev der fundet en klart afgrænset, rektangulær stenlægning af ét lag sten, placeret på den oprindelige overflade bestående af gult

sand.⁴⁴ Kun et lille antal lerkarskår og flintskærver blev fundet oven på selve stenlægningen, men til gengæld fandtes en del skår i det gule sand tæt på dyssen og den rektangulære stenlægning. Keramikken kan dateres til både TN II og MNA I, og dyssen må således have ligget frit i denne periode, hvor der altså flere gange er ofret keramik foran – især til højre for – indgangen.⁴⁵ Foran dyssen fremkom en stenlægning, der fra dyssens gang strakte sig 5 m mod syd og derfra 6 m i en bue mod henholdsvis øst og vest.⁴⁶ I kulturlaget under denne stenlægning samt oven på og mellem stenene blev der fundet store mængder af keramik, men også lidt flint. Keramikken kan først og fremmest dateres til MNA II-III, men også skår fra MNA IV forekommer i kulturlaget under stenlægningen.⁴⁷ På baggrund af dette er det således klart, at området foran dyssen i hele denne tidsperiode – dvs. i hvert fald til og med MNA IV – må have været tilgængeligt og derfor ikke kan have været jorddækket. Trollasten er således et klart eksempel på en dysse, der altid har været fritstående.

Også i Irland er der foretaget udgravninger af fritstående dysser bl.a. ved megalitbygden Carrowmore, der ligger centralt på Knocknarea halvøen i Nordvestirland. I alt er 32 megalitmonumenter bevaret foruden 18 mulige nu destruerede anlæg.⁴⁸ Megalitmonumenterne består bl.a. af dysser, der er omkranset af en rund stenrække, men der findes også stencirkler uden tilknytning til gravkamre. Dysserne adskiller sig klart fra de almindelige irske megalitgrave, bl.a. derved at de ikke omgives af nogen høj – hverken af tørv eller sten.

Ligesom i Danmark har dysserne tidligere været betragtet og beskrevet som oprindeligt værende højdækkede, hvor kredsen af sten dermed indgik som randsten i monumentet. Der er imidlertid intet belæg for denne fremstilling; kun én grav har helt sikkert haft en høj af sten, og to andre har spor af noget, der muligvis er højfyld – ved alle andre megalitgrave har højrester ikke kunnet påvises.⁴⁹ En af dysserne (grav nr. 7) er en polygonal dysse sat af fem bæresten og med to gangsten. Dyssen var desuden omgivet af en stenpakning og minder således meget om de dysser, der findes i Danmark. Dyssen var omkranset af en næsten komplet cirkel af megalitter med en diameter på 12,5 m, men ingen højfyld blev fundet inden for dette område.⁵⁰

En andet anlæg (grav nr. 27) bestod også af en dysse omgivet af en stenpakning, men det væsentlige var imidlertid, at pakningens overflade var intakt. Omkring megalitgraven var der dels en indre stencirkel af forholdsvis små sten, dels en ydre stencirkel ligesom ved de fleste andre anlæg. Mellem disse to stencirkler fandtes ingen spredte sten overhovedet, og dette forhold samt den intakte stenpakning tyder på, at der aldrig har været nogen høj eller stendynge omkring graven.⁵¹ Det er klart, at der er visse forskelle i dødekulten mellem kulturgrupperne i Irland og Danmark, hvilket bl.a. ses i graden af skelettering samt keramikofringer. Ikke desto min-

dre bør disse forskelle ses i forhold til, at der faktisk over et meget stort område af Europa findes megalitgrave, og det synes således rimeligt også at inddrage eksempler fra områder uden for Danmark. Når der her kan iagttages lignende fund af fritstående dysser, styrkes argumentationen for, at fritstående dysser var en egentlig gravtype i stenalderen, derfor væsentligt.

Ovenfor er gennemgået en række argumenter for og eksempler på, at visse dysser aldrig har været dækket af høj. Argumentationen bygger bl.a. på det store antal af fritstående megalitgrave, der findes, samt deres betydelige udbredelse i Europa. Dernæst det forhold, at de fritstående megalitgrave udviser en vis regional udbredelse, og at fænomenet i Danmark synes at være begrænset til dysser. Endvidere findes der dysser, hvor det ud fra deres placering i landskabet eller deres nuværende tilstand synes usandsynligt, at de skulle have været dækket af en høj, og endelig at der findes helt konkrete og veldokumenterede eksempler på, at dysser uden høj faktisk har eksisteret.

Fritstående dyssekamre i tragtbægerkulturen

Hvordan skal de fritstående dysser ses i forhold til de øvrige megalitgrave og tragtbægerkulturens samfund? Det påfaldende ved de fritstående dysser er, at de tilsyneladende forekommer sammen med alle de andre typer af megalitgrave. Ved Tustrup ses dette helt tydeligt, da den jordfrie, fritstående runddysse her ligger sammen med en anden – muligvis fritstående – dysse, foruden en tillukket jættestue og et kulthus. Ved alle anlæggene fandtes MNA Ib keramik, og de må således betragtes som værende samtidige.⁵² Det er imidlertid vigtigt at fastholde, at der kun er tale om arkæologisk samtidighed, og at de således ikke nødvendigvis er samtidige i egentlig forstand. C14-dateringer af megalitgrave er meget få, og de konkrete dateringer af perioderne må derfor betragtes som værende behæftet med nogen usikkerhed. MNA Ib strækker sig dog i hvert fald over en 100-årig periode, og selv om keramikstilen er den samme, kunne der sagtens være sket en ændring i opfattelsen af, hvordan f.eks. megalitgrave skulle bygges.

I forbindelse med fritstående dysser er det vigtigt at være opmærksom på, at høje på den ene side kan være blevet fjernet, men også at høje kan være blevet tilført dysser ved en senere lejlighed. Dette sidste aspekt er især vigtigt, når man netop betragter overgangen til brugen af de helt tætte og lukkede jættestuer og stordysser, hvilket skete i løbet af MNA I. Strandby/Skovgrave og Frellesvig er således eksempler på, at nogle megalitgrave efter at være blevet opført har ligget frit en tid, hvor diverse offerhandlinger er

foretaget, hvorefter dyssen er blevet tildækket med en høj – ved Frellesvig allerede i MNA I. En mulig forklaring på, at disse ellers fritstående dysser pludselig blev dækket med høj, kunne derfor være, at det nu var normen at have jorddækkede gravkamre. Man kan forestille sig, at nogle af de fritstående kamre rundt omkring i landet således blev tildækket med jord, da opfattelsen af, hvordan megalitgrave skulle være, ændrede sig. Det er derfor også muligt, at en del af de jorddækkede dysser oprindeligt var fritstående!

Som tidligere nævnt vil opbygningen af en høj omkring et rituelt anlæg normalt være sidste led i konstruktionen. Vender man blikket tilbage til tidligneoolitikum, ses det, at langhøjene – eller rettere de anlæg, der normalt er tilknyttet langhøjene – ikke i alle tilfælde har været med høj. Ved Torsten Madsens opgørelse over langhøje fra 1979 var der således syv ud af 29 anlæg, der var uden højopbygning.⁵³ Det vigtigste må således have været selve palisaderne eller de træbyggede kamre, mens højen var en sekundær konstruktion, der eventuelt kunne rejses over anlægget til slut. Det, der kan iagttages blandt dysserne, kunne således være en fortsættelse af skikken fra tidligneoolitikum. Det må dog indskydes, at mange af de helt tidlige lukkede dysser oftest findes i høje, selv om fritstående – som eksemplerne ovenfor har vist – også findes.

Det kan altså konkluderes, at der dels findes dysser, der altid har været jorddækkede, dels dysser, der altid har været fritstående. Endvidere er der mange dysser, der ikke længere fremstår, som de oprindeligt gjorde, da de blev bygget – hvad enten de var jorddækkede eller fritstående – idet de har fået fjernet eller tilføjet en høj; enten pga. ændrede rituelle opfattelser i forhistorien eller nutidens nedbrydning af fortidsminder. At vurdere en dysse er således en forholdsvis kompleks sag, og det vil derfor i de fleste tilfælde kræve en udgravning at få klarlagt dyssens historie.

NOTER

1. Ormslev, Ormslev sogn, Ning herred, Århus amt; Forhistorisk Museum, jour.nr. 1863, sb-nummer 19b. Artiklen er baseret på et bachelorprojekt skrevet under vejledning af lektor Torsten Madsen, Afdeling for Forhistorisk Arkæologi, Moesgård i foråret 2002.
2. Jessen 1920, s. 94f; Andersen & Malmros 1966.
3. Haugsted 1939, s. 50.
4. F.eks. Dehn-Nielsen 1999, s. 112; I.F. Andersen 1994, s. 170.
5. Flintdolkene er af type VI (Lomborg 1973), og lerkarret er et halvåbent, toledet bæger med symmetrisk bugknæk, der findes i bronzealderens per. I og II (Rasmussen 1993).
6. Kjærums 1955.
7. Koch 1998, s. 103ff: type VII eller VIII.
8. Koch 1998, s. 102f.: type VI.
9. De fleste lerkar dateres til MNA Ib eller begyndelsen af MNA II. Enkelte fund

som f.eks. fodskålen med bønneformede indstik og skårene med snoreindtryk peger evt. på en datering i begyndelsen af MNA I, mens f.eks. det tandstoksornamenterede skulderkar peger mod slutningen af MNA II (evt. MNA III) pga. ligheden med skulderkarret HAG fra Jordhøj (Kjærums 1970, s. 30).

10. Davidsen 1978, s. 99.
11. Det meste keramik stammer fra MNA V. F.eks. forekommer fingerindtryk og -fure primært i MNA V og kun sjældent i MNA II-IV. Ornamentik oven på selve randen samt skråt nedefra indstukne gruber er dog almindelige i MNA IV (Davidsen 1978, s. 109). De hængende trekanter bestående af små fine pindstik, der i MNA IVb forekommer på Sydsjælland, Lolland Falster, Møn og Langeland breder sig i MNA V til resten af landet, hvorfor fundene ved Ormslev må dateres til denne periode (Davidsen 1978, s. 30 (note 88)).
12. Se f.eks. Larsson 1985.
13. Davidsen 1973, s. 23f.
14. Skikken begynder allerede i TN, men slår først for alvor igennem i begyndelsen af MNA.
15. Både med hensyn til megalitgrave, Sarupanlæg, moseofringer og fint udsmykket keramik.
16. Ebbesen 1978, s. 118; Kjærums 1970.
17. Ebbesen 1979, s. 32.
18. Et eksempel er Kraghæs jættestuen på Ærø, Skaarup 1985, s. 249ff. (fund nr. 318), 376.
19. Ebbesen 1978, s. 129f., 177 (note 92).
20. F.eks. Nielsen 2001, s. 68.
21. Eriksen 1999, s. 76f.
22. Eriksen 1999, s. 72.
23. Jensen 2001, s. 402.
24. Nielsen 2001, s. 68. Det oprindelige antal megalitgrave er incl. jættestuer, men sidstnævnte har nok ikke udgjort så stort et antal; kun ca. 700 jættestuer er i dag kendt (Nielsen 2001, s. 74).
25. Skaarup 1985.
26. Der bør dog tages højde for den mere intensive dyrkning visse steder i landet.
27. Enkelte fritstående jættestuer findes dog, f.eks. Ingeborgs høj på Samsø (Eriksen 1990, s. 42), men de formodes alle oprindeligt at have haft høj.
28. Andersen & Eriksen 1996; Eriksen 1999, s. 74f.
29. Dehn 2001, s. 14f.
30. Eriksen 1999, s. 75.
31. Andersen & Eriksen 1996, s. 6.
32. Skaarup 1985, s. 372.
33. Kjærums 1955, s. 28; Strömberg 1968, s. 173.
34. Strömberg 1968, s. 173.
35. Kjærums 1958. Stor tak til Poul Kjærums og Anne Bjerrekær for de vigtige stratigrafiske udredninger!
36. Tak til Niels H. Andersen for oplysninger om alle de omtalte udgravede dysser på Sydvestfyn.
37. N.H. Andersen 1997, s. 94ff., fig. 124.
38. Berg 1974, s. 60ff.
39. Jørgensen 2000, s. 74 ff.
40. Montelius 1905.
41. Twohig 1990, s. 31.
42. Clarke m.fl. 1985, fig 2.10.
43. Daniel 1950, s. 39.

44. Strömberg 1968, s. 36f samt plantegning s. 26.
45. Strömberg 1968, s. 146ff.
46. Strömberg 1968, s. 40f.
47. Strömberg 1968, s. 150, 175, 189.
48. Burenhult 1984, s. 46. Ifølge Kitchin 1983, s. 152 er antallet dog henholdsvis 45 og 23.
49. Kitchin 1983, s. 153ff.
50. Burenhult 1980, s. 19.
51. Burenhult 1980, s. 55.
52. Kjærsum 1958, s. 9f.
53. Madsen 1979, s. 311.

LITTERATURLISTE

- Andersen, Ingrid F. 1994: *Vejviser til Danmarks oldtid*. Århus.
- Andersen, Niels H. 1997: *The Sarup Enclosures. The Funnel Beaker Culture of the Sarup site including two causwayed camps compared to the contemporary settlements in the area and other European enclosures*. Sarup vol. 1, Jutland Archaeological Society Publications XXXIII:1. Højbjerg.
- Andersen, Niels H. & Palle Eriksen 1996: *Dysser uden høje*. *Skalk* 2, s. 5-9.
- Andersen, Søren H. & Claus Malmros 1966: *Noroslund. En kystboplads fra ældre stenalder*. *Kuml* 1965, s. 35-114.
- Berg, Hakon 1974: *En mellemneolitisk gravhøj med to pæreformede dyssekamre. En præliminær redegørelse*. *Fynske Minder*, s. 49-70.
- Burenhult, Göran 1980: *The archaeological excavations at Carrowmore, Co. Sligo, Ireland. Excavation seasons 1977-79*. Theses and papers in North-European Archaeology 9. Stockholm.
- Burenhult, Göran 1984: *The archaeology of Carrowmore. Environmental archaeology and the megalithic tradition at Carrowmore, Co. Sligo, Ireland*. Theses and papers in North-European Archaeology 14. Stockholm.
- Clarke, D.V., T.G. Cowie & A. Foxon 1985: *Symbols of Power at the time of Stonehenge*. Edinburgh.
- Daniel, Glyn E. 1950: *The prehistoric chamber tombs of England and Wales*. Cambridge.
- Davidson, Karsten 1973: *Neolitiske lerskiver belyst af danske fund*. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, s. 5-72.
- Davidson, Karsten 1978: *The Final TRB Culture in Denmark. A Settlement Study*. Arkæologiske Studier, vol. V. København.
- Dehn-Nielsen, Henning 1999: *Fortidsminder i Danmark*. København.
- Dehn, Torben 2001: *Den fysiske bevaring af Nordvestsjælland jættestuer. Fra Holbæk Amt. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt*, s. 12-20.
- Ebbesen, Klaus 1978: *Tragtbægerkultur i Nordjylland. Studier over jættestuetiden*. København.
- Ebbesen, Klaus 1979: *Stordyssen i Vedsted. Studier over tragtbægerkulturen i Sønderjylland*. København.
- Eriksen, Palle 1990: *Samsøs store stengrave*. Ebeltoft.
- Eriksen, Palle 1999: *Poskær Stenhus. Myter og virkelighed*. Højbjerg.
- Haugsted, Ejler 1939: *Forhistorie. I: Jens Clausen, Ejler Haugsted, Regnar Knudsen & Emanuel Sejv (red.): Aarhus gennem tiderne, bind I*. København, s. 35-68.
- Jensen, Jørgen 2001: *Danmarks Oldtid. Stenalder 13.000-2.000 f.Kr.* København.
- Jessen, Axel 1920: *Stenalderhavets Udbredelse i det nordlige Jylland*. Danmarks geologiske Undersøgelse. II. Række, nr. 35. København.
- Jørgensen, Erik 2000: *Yngre Stenalder. I: Per Ethelberg, Erik Jørgensen, Dirk Meier & David Robinson (red.): Det Sønderjyske Landbrugs Historie. Sten- og bronzealder*. Haderslev, s. 63-133.

- Kitchin, F.T.1983: The Carrowmore Megalithic Cemetery, Co. Sligo. *Proceedings of the Prehistoric Society* 49, s. 151-175.
- Kjærurum, Poul 1955: Tempelhus fra stenalder. *Kuml*, s. 7-35.
- Kjærurum, Poul 1958: Storstensgrave ved Tustrup. *Kuml* 1957, s. 9-23.
- Kjærurum, Poul 1970: Jættestuen Jordhøj. *Kuml* 1969, s. 9-66.
- Koch, Eva 1998: *Neolithic Bog Pots from Zealand, Møn, Lolland and Falster*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, vol. 16. København.
- Larsson, Lars 1986: Skåne under sen Trattbäckerkultur. I: Christian Adamsen & Klaus Ebbesen (red.): *Stridsøksetid i Sydskandinavien. Beretning fra et symposium 28.-30. X. 1985 i Vejle*. København, s. 146-155.
- Lomborg, Ebbe 1973: *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südschandinavischen Spätneolithikums*. Nordiske Fortidsminder, Serie B, bind 1. København.
- Madsen, Torsten 1979: Earthen Long Barrows and Timber Structures. Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 45, s. 301-319.
- Montelius, Oscar 1905: Orienten och Europa. Ett bidrag till kännedommen om den orientalska kulturens inverkan på Europa intill midten af sista årtusinet före Kristi födelse. *Antiquarisk tidskrift för Sverige* 13:1, s. 1-252.
- Nielsen, Poul Otto 2001: *Oldtiden i Danmark. Bondestenalderen*. København.
- Rasmussen, Marianne 1993: *Bopladskeramik i ældre Bronzealder*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXIX. Højbjerg.
- Skaarup, Jørgen 1985: *Yngre Stenalder på øerne syd for Fyn*. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing.
- Skaarup, Jørgen 1993: Megalitgrave. I: Steen Hvass og Birger Storgaard (red.): *Da klinger i muld. 25 års arkæologi i Danmark*. Højbjerg, s. 104-107.
- Strömberg, Märta 1968: *Der Dolmen Trollasten in St. Köpinge, Schonen*. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8, no 7. Lund
- Twhogh, Elizabeth Shee 1990: *Irish Megalithic Tombs*. Shire Archaeology. Princes Risborough.

The Ormslev Dolmen – a free-standing dolmen? Free-standing dolmens in the Funnel Beaker Culture

The Ormslev dolmen – which has the appearance of a free-standing dolmen – is situated near Ormslev Stationsby, west of Aarhus in Jutland (fig. 1). The chamber was excavated for the first time around 1870. In 1975 a second excavation was carried out by Torsten Madsen from Moesgaard Museum, because of the threat from ploughing to the surrounding area. This excavation concentrated on the area east and south of the dolmen, where stones and pottery had been ploughed up. The area north and west of the dolmen was too disturbed – the stone packing around the chamber had totally disappeared.

The Ormslev dolmen was erected on a terrace in a sloping piece of land adjacent to an area that lay under water, as part of the Brand Fjord, during the Stone Age.

The dolmen is situated on a small hillock with its entrance to the east. The chamber consists of six orthostats and two capstones in addition to two, or possibly four, entrance stones (fig. 2). The orthostat furthest from the entrance is 1.5 m in width, the opening about 0.5 m across, and the length of the chamber is 2.4 m. The ground plan of the chamber is thus best described as slightly trapezoid.

In front of the chamber entrance – at a distance from it of 3–4 m – a 2 m wide, curving stone packing consisting of one to two layers of hand-to-head sized stones was found (fig. 3). At the time of the excavation this layer was approximately 9 m long, but originally it presumably continued in both directions. No kerbstones or traces of a stone circle were found.

Under the stone packing different sorts of pits were found; IA, IB and IC without finds, HY and HZ containing potsherds. Three cooking pits (HV, HW and HX) were also found (fig 2).

When the chamber was excavated in the 19th century the finds included a small clay vessel and two flint daggers, all of which can be dated to the early Bronze Age. During the excavation in 1975 some flint artefacts dating to the late Mesolithic and Neolithic appeared in the area outside the chamber. Most of the finds, however, consisted of pottery. In all some 950 potsherds – probably representing 35–40 vessels – were found. The pottery is very fragmented. The surface is in many cases eroded and only a small number of sherds can be pieced together into larger parts or almost entire vessels.

The pottery can be divided into an early group dating from the early Middle Neolithic (MNA I–MNA II B perhaps MNA III) i.e. 3300–3000 BC and a late group which primarily dates from the latest part of the Funnel Beaker Culture (MNA IV–V) i.e. 2900–2800 BC, but which also contains a few later potsherds.

The early pottery is primarily represented by pedestal bowls, funnel beakers, and carinated vessels. The best preserved vessel is a carinated vessel ornamented with vertical stripes and different motives made of rows of chevrons (fig. 4d)

The funnel beakers are of different types, the most remarkable being a very coarsely tempered beaker ornamented with deep circular impressions at the rim and vertical stripes on the belly and at least two thin ritual funnel beakers ornamented with finely incised vertical lines (fig. 4g).

Other sherds are decorated with whipped cord, incised or impressed lines and rows of chevrons, and two sherds are decorated with indented impressions. One of the pedestal bowls is decorated with a pattern of cross-hatched rhomboids, and there is a carinated

vessel with “hanging” triangles on the shoulder (fig. 4)

The late Funnel Beaker pottery consists of funnel-necked bowls, simple bowls and bucket-shaped vessels. The vessels are in several cases very coarsely tempered and have a simple decoration consisting of finger and nail impressions normally placed under or on the rim, as well as finger grooves and horizontal rows of impressions (fig. 5a). In addition two vessels are ornamented with the characteristic “hanging” triangles made of small, fine impressions (fig. 5c). All the pottery dates from the latest part of the Funnel Beaker Culture except a sherd with an unusual decoration probably dating from the transition to the Single Grave Culture (MNB, fig. 5d) and a vessel with a distinct foot dating from the Late Neolithic.

Fragments of five clay discs, one of them perforated, were also found at the Ormslev dolmen. The discs can possibly be assigned to the late Funnel Beaker Culture, although the dating is somewhat uncertain because of the high degree of fragmentation.

The late Funnel Beaker pottery, apart from the distinct-foot vessel and the MNB-sherds, was found spread under or near the stone packing in front of the chamber as well as in the pits HZ and HY. A few early sherds were also found in this area. Most of the early sherds, however, were concentrated in the area just south of the chamber entrance.

The pottery found under the stone packing represents a clearing of the chamber which probably took place in the Late Neolithic. The early pottery found south of the entrance, however, represents the sacrificing of vessels during MNA I-II; a common ritual during this period of time. Sherds from the possible transitional MNB vessel and the distinct-foot vessel are found among the early vessels by the chamber entrance. Their appearance in this layer, on the original surface, is striking, and it indicates that no significant sedimentation can have taken place from the MNA I to the Late Neolithic. Another explanation could of course be that the layer covering the early pottery was somehow removed before the later sherds were deposited, but it was not

possible to confirm this during the excavation.

All traces of the primary burials were gone at the time of the second excavation and the erection of the dolmen can thus only be dated through the earliest pottery – MNA I – which gives an *ante quem* date of the structure. The megalithic grave was used several times during the Middle Neolithic Funnel Beaker Culture, and as late as the early Bronze Age the dolmen was still used for burials.

Most of the dolmens in Denmark have no visible traces, today, of having had barrows over them, and the earth around the chamber only covers the lowest part of the orthostats. Traditionally these dolmens have been explained as structures which have lost their covering mounds because of erosion caused by wind and weather, roots, animals and ploughing. However, the number of free-standing dolmens is much too high to be explained only by erosion or human interference. And as several other observations indicate that free-standing dolmens were in fact a regular type of grave during the Funnel Beaker Culture it is time to reconsider the previous general opinion.

First of all the free-standing chambers are not evenly distributed over the country although there does not seem to be any reason for assuming regional differences in the process of barrow destruction. For instance in Djursland a large number of graves of this type can be seen in the landscape.

Secondly, in Denmark only dolmens – primarily extended or polygonal ones – are free-standing while the passage graves are always found in barrows. It has been argued that if the destruction of barrows had been caused by natural processes it would be remarkable that it had not affected the passage graves. Although this argument carries conviction it must also be taken into consideration that a passage grave is a much more complex monument than a dolmen and that the differences in the degree of earth-covering therefore in part could be due to the differences in construction.

Several dolmens today have absolutely no traces of earth-covering, and because of their situation and other circumstances it is reasonable to believe that they have always been free-standing. This is for instance the case regarding the largest round dolmen in Denmark, Poskær Stenhus, Djursland, and also Stenhuset at Strands, Djursland, which is placed on the top of a hill (fig. 6). Another example is the long-dolmen at Gunderslevholm, Sealand where the kerbstones stand neatly in such a way that if a barrow had once been removed from the dolmen the process would have had to involve thorough cleaning-up of the area between the kerbstones!

Finally, free-standing dolmens are a phenomenon known all over Europe where megalithic monuments were built, e.g. the famous Irish portal-tombs (fig. 8). Moreover, the fact that the free-standing megalithic monuments in other countries, for instance England, seem, like those in Denmark, to have a regional distribution, indicates that the distribution itself is significant.

The challenge is to prove that dolmens that appear today to be free-standing have in fact never been covered with a barrow. Only a small number of dolmens in Denmark have been scientifically excavated, and just a few of these have been free-standing dolmens; one of these being the Ormslev dolmen.

The barrow is usually placed between the chamber and a circle of kerbstones, and the placement of the kerbstones is thus essential in the assessment of a free-standing dolmen. At the Ormslev dolmen it was not possible to find any traces of kerbstones – maybe because they have always been absent. Instead the disposition of pottery outside the chamber turned out to be of great importance. From the fact that late pottery was found within the stone packing and all the way to the entrance stones of the dolmen it can be seen that this area must always have been accessible and cannot have been covered with a mound. If there once was a barrow the kerbstones must therefore have been placed very close to the chamber, with the layer of sacrificed pottery lying outside the kerbstones. A barrow with such a small diameter would have required a

solid circle of kerbstones with dry walling. No trace whatsoever of this was found. Finally it should be noted that there may actually not have been sedimentation to the south of the entrance. If this is the case the Ormslev dolmen cannot have been covered with a mound, as soil would then have been washed out and deposited outside the kerbstones. All things considered it is thus reasonable to assume that the Ormslev dolmen was never covered with a barrow.

Other excavated dolmens have provided even better examples of free-standing dolmens. The best example from Denmark is one of the Tustrup dolmens in Djursland. From the stratigraphical observations as well as finds of pottery it can clearly be proved that it has never been covered with a mound. Paradoxically, in 1994 the dolmen was reconstructed in such a way that the area between the chamber and the 2 m high kerbstones was filled in with soil (fig. 7). The intention was to restore its “original” appearance as in the Stone Age!

At the Sarup area on Funen a number of free-standing dolmens have been excavated. While some proved always to have been free-standing, others had been covered with earth at a later date. This situation can also be observed in cases of other dolmens in Denmark. The later building of barrows is perhaps to be seen in connection with the transition from the building of dolmens to the erection of the closely sealed passage graves. This distinctly marks a change in mortuary practice and it is possible that at the time when closed chambers became the prevailing way of building megalithic monuments some of the originally free-standing dolmens were covered with earth.

Also outside Denmark excavations of megalithic monuments have proved that the chambers were originally free-standing, for instance the Trollasten dolmen in Scania, Sweden, or most of the megalithic chambers at the Carrowmore cemetery in North-western Ireland.

All these indications, arguments, and not least well-documented examples of free-standing megalithic monuments – in Den-

mark as well as in other parts of Europe – justify the conclusion that free-standing dolmens were a regular type of grave during the Funnel Beaker Culture.

Nina Nielsen

Afdeling for Forhistorisk Arkæologi
Aarhus Universitet
Moesgård